

Oecumenisch Leerhuis, Den Haag-Zuidwest

Barmhartigheid – in de Bijbel

EEN OUDERWETS WOORD

‘Kan je niet beter een ander, een meer modern woord gebruiken? Niemand buiten de kerk kent het woord ‘barmhartigheid’. En ook binnen de kerk wordt het als een archaisch woord gezien.’ Dat was de eerste reactie van een lid van de taakgroep Vorming en Bezinning toen ik voorstelde om voor het seizoen 2016-2017 – in navolging van paus Franciscus – voor het thema ‘barmhartigheid’ te kiezen.’

Zo begon ik het artikel in ons kerkblad ‘Samenklank’ waarin ik het nieuwe jaarthema introduceerde. Het lid van de taakgroep was niet de enige die op die manier op het woord ‘barmhartigheid’ reageerde. Oud-collega Jan Eikelboom begon in hetzelfde nummer zijn column over barmhartigheid op dezelfde manier. Hij schreef: ‘Barmhartigheid heeft een ouderwetse klank’. Dat wordt overigens al veel langere tijd gezegd, zo ontdekte ik vorige week, toen ik een boek in handen kreeg over barmhartigheid in het Matteüsevangelie die inzet bij de zaligspreking van Jezus: ‘Zalig de barmhartigen, want zij zullen barmhartigheid ondervinden’. Het boek, een dissertatie (van V. Balogh), stamt uit 1960. En hoe begint dat? ‘Noch mehr überraschte uns aber, dass gerade dieses Wort in unseren modernen Sprachen, mindestens im täglichen Umgang, vor allem im bürgerlichen Sprachgebrauch, im Vergleich zur Bibelsprache, sehr zurückging, wenn nicht total verschwunden war’.

V. Balogh wijst nog op een verschil tussen onze alledaagse taal en de taal van de Bijbel. Hij zegt: in onze taal is het sterk teruggelopen om niet te zeggen compleet verdwenen, maar als je de Bijbel leest, dan kom je daar ‘barmhartig’ nog met regelmaat tegen. Maar ook daarin is verandering gekomen, zo ontdekte ik zomer vorig jaar, toen ik mij voorbereidde op het jaarthema. Want in de nieuwste bijbelvertalingen komt het woord een stuk minder voor dan in oudere vertalingen. Kijk je in de Nieuwe Bijbelvertaling, in het OT, dan zie je dat waar het Hebreeuwse woord vroeger was vertaald met ‘barmhartig’ er nu ‘liefdevol’ staat. En kijk je in de allernieuwste vertaling, de Bijbel in Gewone Taal, dan heeft die daarvoor in de plaats het woordje ‘goed’. Hoe vertalen zij die zaligspreking in het Matteüsevangelie? ‘Het echte geluk is voor mensen die goed zijn voor anderen. Want God zal goed zijn voor hen.’ In deze vertaling komt het woord ‘barmhartigheid’ helemaal niet voor. Zo doen we er als christelijke traditie zelfs nog aan mee dat het woord ‘barmhartigheid’ verdwijnt.

IS DE BARMHARTIGHEID AAN HET VERDWIJNEN?

Daar zou je je zorgen over kunnen hebben, dat dit bijbelse begrip ‘barmhartigheid’ uit ons taalgebruik aan het verdwijnen is, omdat het er tevens op zou *kunnen* duiden dat de barmhartigheid zelf uit onze samenleving aan het verdwijnen is. Daar zou een andere waarneming goed bij passen, en wel dat het woord ‘onbarmhartig’ nog wel een bekend en een regelmatig in onze taal gebruikt woord is. Komt dat, omdat het veel vaker voorkomt dat mensen onbarmhartig zijn?

CENTRALE PLAATS VOOR DE BARMHARTIGHEID

We mogen paus Franciscus dankbaar zijn dat hij dit woord en daarmee de zaak van de barmhartigheid weer centraal stelde met zijn pleidooi om 2016 te maken tot het Heilig Jaar van de Barmhartigheid. Hij deed dat, omdat hij, toen er een enorme vluchtelingenstroom over de Middellandse Zee naar Europa op gang kwam, grote zorgen had over de manier waarop er daarop in Europa werd gereageerd. Het was duidelijk, de paus vond dat op deze situatie alleen het woord ‘barmhartigheid’ paste.

GEBRUIK IN DE LITURGIE

Dat zeg ik nou zo wel dat het woord steeds meer uit onze gewone én uit de bijbeltaal aan het verdwijnen is, in de liturgie is dat toch niet het geval. Elke zondag klinkt dat woord namelijk nog in onze vieringen, in de protestantse en in de rooms-katholieke liturgie. Het komt zelfs uit onze eigen mond, als we zingen:

‘Kyrie, eleison, Christe eleison, Kyrie, eleison’.

‘Kyrie’ is als zoals u weet de vocatief van ‘Kyrios’ en betekent ‘Heer’, zoals ‘Christe’ de vocatief is van ‘Christus’. En ‘eleison’ is de imperatief van de aoristus van het werkwoord ‘eleeó’. In de protestantse traditie vertaald met: ‘ontferm U’. Dus: ‘Heer, ontferm U, Christus, ontferm U, Heer, ontferm U!’ Dat is één van die zinnestukjes die in de Bijbel voorkomen, en die een plek hebben gekregen in de liturgie. Andere voorbeelden: ‘Onze hulp is in de Naam van JHWH die hemel en aarde gemaakt heeft, die trouw houdt tot in eeuwigheid en die niet laat varen de werken van Zijn handen’ of ‘Genade zij u en vrede van God onze Vader en van onze Heer Jezus Christus’.

Ons zinnestukje: ‘Kyrie, eleison’ komt u vooral in het NT tegen, uit de mond van mensen die Jezus’ hulp/optreden inroepen. In de Nieuwe Bijbelvertaling is die oproep ‘eleison’ helaas steeds weergegeven met: ‘Heb medelijden met mij/ons’ (Mat. 15,22; 17,15; vgl. 18,33 (2x); 20,30.31; Luc. 16,24; 17,13; 18,38.39). Waarom helaas? Omdat daarmee het verband tussen bijbelvertaling en liturgie verbroken is.

EEN BELANGRIJK BIJBELS-THEOLOGISCH BEGRIJF

Het woord ‘barmhartigheid’ mag dan archaïsch overkomen, het mag uit onze taal aan het verdwijnen zijn, moeten we het woord ook maar laten vallen? Dat zou ik persoonlijk geen goede zaak vinden. Daar is het toch een te belangrijk bijbels kernwoord voor. Dat dat aan het verdwijnen is, mag best opmerkelijk genoemd worden, want praat je met mensen door over dit begrip, dan zal iedereen – nou laat ik niet overdrijven – dan zullen toch veel mensen zeggen dat barmhartigheid toch het hart/de kern van de joods-christelijke traditie vormt. Het is dan ook volkomen terecht dat paus Franciscus dit bijbels zo belangrijke begrip ‘barmhartigheid’ opnieuw onder onze aandacht heeft gebracht.

Er is wel een andere mogelijkheid wellicht, als men dit woord toch wel als erg ouderwets ervaart. We zouden het ook door een ander woord kunnen vervangen. Maar door welk woord dan? Nu kent de Nederlandse taal een diverse, vergelijkbare woorden: ontferming, mededogen, compassie, deernis, erbarmen, medelijden, clementie, bewogenheid. U mag kiezen.

WAT IS BARMHARTIGHEID?

Wanneer je aan mensen vraagt wat zij onder ‘barmhartigheid’ verstaan, dan blijkt dat barmhartigheid vooral gezien wordt als iets dat zich tussen mensen afspeelt. Bij barmhartigheid denken velen vooral aan ‘het bieden van hulp aan mensen die in nood zijn’.

Het is, dunkt me, vooral het verhaal van de barmhartige Samaritaan dat aan dat beeld van barmhartigheid sterk heeft bijgedragen. Ik kom straks uitgebreid op dat verhaal uit Lucas 10 terug. Wat ook aan deze gedachte heeft bijgedragen zijn ‘de zeven werken van barmhartigheid’, zoals ze in de kerkelijke traditie worden genoemd. Ze zijn ontleend aan dat beroemde verhaal uit de eschatologische rede van Jezus in Matteüs 25,31-46. De hier aanwezige rooms-katholieke broeders en zusters kennen ze beter, vermoed ik, dan de protestantse, omdat deze werken in de katholieke kerk een grotere rol spelen. Wat zijn die zeven werken? De hongerigen te eten geven (1), de dorstigen te drinken geven (2), de naakten kleden (3), de vreemdelingen opnemen (4), de zieken bijstaan (5), de gevangenen

bezoeken (6) en de doden begraven (7). Het laatste werk vindt u niet in Matteüs 25 in tegenstelling tot de zes andere. De zevende: het begraven van de doden, is er later aan toegevoegd vanuit het bijbelboek (!) Tobit. Ze mogen dan '(de zeven) werken van barmhartigheid' worden genoemd, het woord 'barmhartigheid' vindt u niet in Matteüs. De formulering die u daar aantreft, is: 'Voorwaar, ik zeg u, in zoverre U dit aan één van deze mijn minste broeders (niet) hebt gedaan, hebt u het (ook) aan mij (niet) gedaan' (Mat. 25,40.45). Daarnaast is – in Mat. 25,44 – sprake van 'hem dienen'. Het werkwoord 'diakoneó' wordt daar gebruikt; ons woord 'diaken' is daar van afgeleid. Nog iets meer aansluitend daarop zou je dus eigenlijk moeten spreken van 'dienstwerken' in plaats van 'werken van barmhartigheid'.

Wat je dus ziet, is dat die betekenis van 'barmhartigheid' als hulpbetoon, ook meespeelt om deze zes dingen uit Matteüs 25 te benoemen als 'werken van "barmhartigheid"'. Vandaar dat in een bespreking van 'barmhartigheid in het Matteüsevangelie' ook altijd dat hoofdstuk – Mat. 25 – wordt meegenomen/besproken.

HOOFDVRAAG

De vraag waar ik in het vervolg mee verder wil, is: Hoe speelt het begrip 'barmhartigheid' nu in de Bijbel? Heeft het daar ook die betekenis van hulpbetoon aan mensen in nood? Is het ook daar vooral iets dat zich tussen mensen afspeelt?

We zagen dat bij het woord 'barmhartigheid' allereerst nieuwtestamentische teksten naar voren komen. Het Oude Testament speelt daarin amper een rol. We moeten daar echter wel beginnen. Het vormt ten slotte de vooronderstelling van het NT. Nog scherper gezegd, je kunt het NT zelfs niet eens goed verstaan, als je dat niet leest vanuit het OT. Ik kan u bij voorbaat zeggen dat dat verrassende dingen oplevert. Zo overkwam mij ten minste. Dus daar wil ik beginnen. Als ik het daarna over 'barmhartigheid in het NT' heb, dan beperk ik mij tot het Lucasevangelie. Dat heeft verschillende redenen:

(1) De eerste heeft te maken met het feit dat Lucas wordt aangeduid als 'de evangelist van de barmhartigheid'.

(2) De tweede heeft te maken met paus Franciscus. In zijn bul 'Misericordiae Vultus' – deze komt nog uitgebreid aan de orde in de lezing van Jos van Adrichem – speelt het Lucasevangelie, vooral een aantal parabels daaruit, een belangrijke rol. Het gaat om die parabels die bekend staan als de barmhartigheidsparabels. In de bul speelt vooral, als ik er al iets uit mag verklappen, de parabel van de verloren zoon (Luc. 15,11-30) een cruciale rol.

(3) De derde reden is prozaïsch. Ik ben met dit evangelie, beter gezegd, met het lucaans dubbelwerk, nou eenmaal wat meer vertrouwd. Heb van de zomer vorig jaar intensief studie gemaakt van de wijze waarop Lucas dit aspect in zijn evangelie aan de orde stelt. Ik vond een aantal verrassende zaken die ik graag met u deel. Ik eindig mijn verhaal met iets te zeggen over het verhaal dat iedereen het schoolvoorbeeld van barmhartigheid zal noemen: de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (10,25-37).

BARMHARTIGHEID BEGINT BIJ GOD

Praat je met mensen over ‘barmhartigheid’ door, dan valt op dat mensen barmhartigheid vooral opvatten als iets dat zich tussen mensen afspeelt, misschien is het beter om te zeggen: zich af zou moeten spelen. Kijk je echter naar de Bijbel, kijk je naar het OT, dan zie je echt wat anders! Dan zie je namelijk dat het woord vooral gebruikt wordt als typering van God. Ik leg u een formulering voor die vast iedereen wel kent. U vindt hem de eerste keer in Exodus 34. Dat is het verhaal van de ontmoeting tussen Mozes en God op de berg, na het verhaal van het gouden kalf en Mozes die de twee stenen tafelen op de grond gooit. Het is de eerste keer in de Bijbel dat het bijvoeglijk naamwoord ‘barmhartig’ valt.

⁴ Toen hieuw Mozes twee stenen tafelen gelijk de eerste;
hij beklom vroeg in de morgen de berg Sinai,
zoals JHWH hem geboden had,
en nam de twee stenen tafelen in zijn hand.

⁵ En JHWH daalde neder in een wolk,
stelde Zich daar bij hem
en riep de naam van JHWH uit.

⁶ JHWH ging aan hem voorbij
en riep:

“JHWH, JHWH, God, barmhartig en genadig,
lankmoedig, groot van goedertierenheid en trouw,
⁷ die goedertierenheid bestendigt aan duizenden,
die ongerechtigheid, overtreding en zonde vergeeft ...”

Die formulering komt in totaal zeven keer voor in het OT (Ex. 34,6; Ps. 86,15; 103,8; 145,8; Jona 4,2; Joël 2,13; Neh. 9,17). De formule staat bekend als de ‘Gnadenformel’, maar met nog meer recht zou je hem ‘de barmhartigheidsformule’ kunnen noemen. Wij kennen de formule vooral uit een psalm die velen zeer dierbaar is: Psalm 103,8: ‘Barmhartig en genadig is JHWH, lankmoedig en rijk aan goedertierenheid’.

Exodus 34 is de eerste keer. Deze verschilt van de zes andere keren in die zin dat alle andere zes keer het mensen zijn die dat van God zeggen. Hier zegt God het van zichzelf, waarbij we er nog wel aandacht voor dienen te hebben dat Hij geen 1^e persoon gebruikt, maar in de 3^e persoon spreekt!

Wat ik me eigenlijk nooit had gerealiseerd, maar het was me dan ook nog nooit opgevallen, is dat het *eerste* woord dat valt, als God zichzelf omschrijft, dat dat het woord ‘barmhartig’ is!

Kijk je naar onze geloofstraditie, wat is dat het *eerste* woord dat van God gezegd wordt? Ik doel op de apostolische geloofsbelijdenis. Dat is het woord ‘almachtige’: ‘Ik geloof in God de *almachtige* Vader.’ Meer bijbels was het toch geweest, als men toendertijd – met die formule die zo vaak in de Bijbel voorkomt: ‘Barmhartig en genadig is JHWH, lankmoedig en rijk aan goedertierenheid en trouw’ – voor dat eerste woord uit die zinsnede gekozen had, en als de eerste zin van de apostolische geloofsbelijdenis had geluid: ‘Ik geloof in God, de *barmhartige* Vader’. Het zijn woorden: barmhartig, genadig, lankmoedig, rijk aan goedertierenheid, die toch een heel ander beeld van God oproepen!

Het is overigens nog niet eens zó gemakkelijk om haarfijn de verschillen tussen die begrippen ‘barmhartig’, ‘genadig’, ‘lankmoedig’, ‘rijk aan goedertierenheid’, aan te duiden, nog afgezien van het feit dat die woorden ons tegenwoordig allemaal niet meer vertrouwd zijn. Ze liggen in betekenis uitermate dicht bij elkaar. Het zijn variaties op hetzelfde thema: van een God die op mensen betrokken is, die het werk dat hij begonnen is, niet loslaat, ook niet als mensen zich van hem afgekeerd hebben, zoals in Exodus 34 het geval is, toen ze na

de uittocht uit Egypte zich een gouden kalf maakten. God dreigt dan om niet meer ‘in uw midden op te trekken’, en doet dat dan toch – op dringend verzoek van Mozes –, omdat hij barmhartig en genadig is.

BARMHARTIG IS ZIJN WEZEN

Voor één aspect met betrekking tot Exodus 34 moeten we nog aandacht hebben, als gezegd wordt dat God zijn naam uitriep (v. 5). De naam van iemand drukt zijn wezen uit. Dus als Hij dat doet, als Hij zijn naam uitroept en zegt: JHWH, JHWH, God, barmhartig en genadig, lankmoedig, groot van goedertierenheid en trouw, die goedertierenheid bestendigt aan duizenden, die ongerechtigheid, overtreding en zonde vergeeft, dan drukt hij daarmee uit wie hij in wezen is. En als je dat van jezelf zegt, dan kan een ander, dan kan het volk Israël, daar ook op rekenen dan wel daarop een beroep doen.

Zou je de bijbelschrijvers vragen om te vertellen wie God is, dan zullen zij niet aarzelen om te vertellen dat dat zijn karakteristieken zijn: barmhartigheid, genade, geduld (= zijn uitstel van zijn toorn) en meedogen met mensen, in het bijzonder als zij hem met hun handelwijze teleurgesteld hebben. Want dan kan je in het laatste geval op je strepen gaan staan, dan kan je het de ander betaald gaan zetten, maar je kunt ook barmhartigheid tonen, helemaal als mensen een beroep op je doen. Het woordje ‘hart’ in ‘barmhartigheid’ mag dan in het Hebreeuwse woord voor barmhartigheid niet voorkomen, maar het past daar om tal van redenen wel heel goed bij. Allereerst al, omdat je daardoor kan zeggen dat barmhartigheid het hart van God vormt, en daarnaast ook omdat het woord ons zelf bij het hart van God brengt, om niet te zeggen dat dat we hem daarmee in het hart kijken. En wat je dan ziet, dan zie je daar iemand tot wiens wezen het behoort om de hand over zijn hart te strijken. In hem hebben we namelijk van doen met iemand die niet anders kan doen dan zijn intense gevoel voor mensen uiten, tonen, zichtbaar maken.

Het lijkt me van buitengewoon belang om goed voor ogen te houden dat ‘barmhartig’ het allereerste is dat van God gezegd wordt, dat barmhartigheid de grondeigenschap van God is. Hij kan niet anders dan zijn moederlijke gevoelens voor mensen tot uitdrukking brengen. Waarom ik dat met elkaar in verbinding breng: ‘barmhartigheid’ en deze ‘moederlijke gevoelens’? Omdat in het Hebreeuwse woord voor ‘barmhartigheid’ het woord ‘rèchèm’ zit, dat ‘moederschoot’ betekent. Het gaat om de buik/alles wat daar van binnen zit, wat wij de ‘ingewanden’ noemen. En die zijn in Israël de plaats van de gevoelens, de moederlijke gevoelens in dit geval.

NIET ALTIJD BARMHARTIG

Barmhartigheid mag dan het wezen van God zijn, is Hij altijd barmhartig, heeft Hij altijd erbarmen? Nee, diverse keren wordt er ook van Hem verteld dat Hij geen erbarmen heeft. Hoe moet je dat daarmee rijmen? Dat maakt duidelijk dat God – net als de mens – ook wel eens tegen zichzelf in gaat. Dat ook Hij wel eens iets doet wat eigenlijk niet bij Hem past. Een opmerkelijke zegswijze in dit verband vond ik in Jesaja, waar God de barmhartigheid toch weer in tijd laat overheersen over de toorn/over het verlaten. Die toorn duurt een kort ogenblik, maar het erbarmen is eeuwig:

- A ‘Een kort ogenblik heb ik u verlaten, [verlaten: Deut. 4,31; Neh. 9,17.30; Jes. 54,6]
- B maar met veel erbarmen zal ik u tot mij nemen
- A’ In een uitstorting van toorn heb ik mijn aangezicht *een ogenblik* voor u verborgen,
- B’ maar met *eeuwige* goedertierenheid ontferm ik mij over, zegt uw Losser, JHWH’ (54,6)

BARMHARTIGHEID DIE NIET DOOR IEDEREEN OP PRIJS WORDT GESTELD

Maar die barmhartigheid van God wordt niet door iedereen geaccepteerd. Dat maakt iemand als Jona duidelijk. Je vindt daar dezelfde uitdrukking als in Exodus 34, met dit

verschil dat Jona, een profeet notabene, het niet kan hebben dat God barmhartig is. Dat past wel bij een zin die je in het OT kan tegenkomen (2 Sam. 24,14; 1 Kron. 21,13):

‘Laat ons toch vallen in de hand van JHWH,
want zijn erbarmen is groot,
maar laat mij niet vallen in de hand der mensen.’

De zin met JHWH heeft wel een fundering: ‘want zijn erbarmen is groot’, maar niet die als er van mensen sprake is. Dat mag opmerkelijk heten. De suggestie is dat mensen onbarmhartig zijn, maar dat hoeft je niet expliciet te zeggen. Jezus zal later een soortgelijke uitspraak doen in een parabel in de gemeenterede. Dan heeft hij het eerst over de Heer (God) die barmhartig is, en vervolgens over de dienstknecht (mens) die geen erbarmen heeft met een mededienstknecht (Mat. 18,22-35).

Terug naar Jona 4. Als hij ziet dat de koning van Nineve berouw heeft, dan heeft God berouw over het kwaad dat hij de stad wilde aandoen, en doet Hij dat niet. En dan horen we Jona aan het begin van hoofdstuk 4:

‘Maar dit mishaaide Jona ten zeerste en hij werd toornig.
² En hij bad tot JHWH en zeide:
“Ach, JHWH, heb ik dat niet gezegd toen ik nog in mijn land was?
Daarom heb ik het willen voorkomen door naar Tarsis te vluchten,
want ik wist, dat Gij een genadig en barmhartig God zijt,
lankmoedig, groot van goedertierenheid
en berouw hebbend over het kwaad.”’

BARMHARTIGHEID: SPAREN/ONTZIEN

Wat hier gebeurt, brengt me bij de vraag die ik eerder stelde: Wat nu moeten we onder barmhartigheid verstaan? Wat is barmhartigheid? In ons taalgebruik, zei ik eerder, heeft het de betekenis van ‘betonen van hulp aan iemand die in nood is’, maar hier in Jona 4 en op tal van andere plaatsen heeft het die betekenis niet.

Ik moet u in dit verband wijzen op het feit dat het OT niet één woord voor ‘barmhartigheid’ heeft, maar drie. Je hebt dus ‘zich erbarmen’, maar daarnaast heb je nog een woord dat diverse keren vertaald wordt met ‘mededogen’, maar dat we ook dikwijls tegenkomen als ‘sparen’ en dan heb je ook nog het werkwoord ‘zich ontfermen’, dat veel vaker wordt weergegeven met ‘ontzien’. Je komt ze ook een aantal keren in een drieslag tegen (Jer. 13,14; 21,7): ‘sparen’, ‘ontzien’ en ‘zich erbarmen’.

Wat dat duidelijk maakt? Dat ‘barmhartigheid’ in het OT vooral die betekenis heeft van sparen/ontzien. Dat brengt me terug bij Jona, want even verderop in hoofdstuk 4 klinkt dat woord ‘sparen’ (v. 10.11)! God geeft eerst het voorbeeld van de wonderboom die hij spaart, op basis waarvan hij dan aan Jona kan uitleggen waarom hij de stad gespaard heeft. Dat is dus barmhartigheid: sparen/ontzien/stoppen met het brengen van kwaad/onheil dat je eigenlijk op grond van wat je eerder deed, verdiend had. Diezelfde connotaties vind je ook terug in Psalm 103, waar we in vers 8-9 dezelfde formule tegenkomen als in Exodus 34 en Jona 4:

⁸ Barmhartig en genadig is JHWH,
lankmoedig en rijk aan goedertierenheid;
⁹ niet altoos blijft Hij twisten,
niet eeuwig zal Hij toornen;
¹⁰ Hij doet ons niet naar onze zonden
en vergeldt ons niet naar onze ongerechtigheden;
¹¹ maar zo hoog de hemel is boven de aarde,

zo machtig is zijn goedertierenheid over wie Hem vrezen.

¹² Zover het oosten is van het westen,

zover doet Hij onze overtredingen van ons;

¹³ gelijk zich een vader erbamt over zijn kinderen,

erbamt Zich JHWH over wie Hem vrezen.

De barmhartigheid bestaat daarin dat God niet altoos blijft twisten/niet eeuwig zal toornen. Hij doet ons niet naar onze zonden, en vergeldt ons niet naar onze ongerechtigheden. Kijk, dat is barmhartigheid, zoals dat ook voor al die andere begrippen uit de barmhartigheidsformule geldt, ze zijn een doorbreking van de vergelding.

JHWH ZORGT VOOR ERBARMEN ONDER MENSEN

Ter afronding van hoe er in het OT over barmhartigheid wordt gesproken nog twee opmerkingen:

(1) De eerste opmerking is dat, als het over barmhartigheid in het OT gaat, het een woord is dat voornamelijk voorkomt in relatie tot God. Hoe anders is dat bij ons, ik noemde dat al aan het begin. Bij ons is het allereerst een woord dat thuishoort in de intermenselijke sfeer, in het OT is het woord dat allereerst bij God thuishoort. Het komt maar een enkele keer voor in relatie tot mensen. En als dat het geval is, dan is het vaak dat er geen erbarmen is met mensen. Vaak gaat het dan om het geen erbarmen hebben met kwetsbare mensen als grijsaards, moeders met kinderen, weduwen en wezen.

(2) Het woord komt wel een aantal keren voor in situaties tussen God en mens. We zagen al eerder dat barmhartigheid van menselijke kant bepaald geen vanzelfsprekendheid is. Dan is het God die ervoor moet zorgen dat mensen barmhartig zijn. In dat geval is sprake van 'schenken van barmhartigheid'. Soms zegt God het zelf toe dat Hij het aan iemand zal geven. Andere keren vragen anderen aan God dat Hij erbarmen schenkt. Als voorbeeld: Gen. 43,14, waar vader Jacob zegt:

'En God, de Almachtige,
schenke u (= zijn zonen) barmhartigheid bij die man (= onderkoning Jozef),
opdat hij uw andere broeders laat gaan als ook Benjamin.'

En nog weer een aantal andere keren schenkt Hij erbarmen. Als voorbeeld moge Dan. 1,9 dienen:

'Toen schonk God Daniël gunst en erbarmen bij de overste der hovelingen.'

BARMHARTIGHEID IN HET LUCASEVANGELIE

We gaan naar het NT, naar het Lucasevangelie. En dan moet ik zeggen dat Lucas hij de allereerste keren dat hij het thema ter sprake brengt, gelijk aansluit bij het OT. Het thema van de barmhartigheid komt vooral in de lofzangen aan de orde, in de lofzang van Maria en in de lofzang van Zacharias (1,49.55.72.78). En wat wordt daarin bezongen, in aansluiting op het OT? De barmhartigheid van God. Hier wordt het Griekse woord 'eleos' gebruikt, dat van dezelfde stam komt als het woord dat ik aan het begin noemde, dat nog altijd in de liturgie gebruikt wordt: 'eleison'.

Nu is er een klein beetje een probleem, want wij vertalen 'eleison' met 'ontferm U', terwijl 'eleos' vertaald wordt met 'barmhartigheid'. Ook in de NBV! Ik zou bij de gewoonte/liturgie willen aansluiten, en dan dus ook 'eleos' vertalen met 'ontferming'. Dan laat toch ook jij nu het woord 'barmhartigheid' verdwijnen? Nee, dat doe ik niet, want u moet weten dat Lucas het woord 'barmhartig' wel degelijk kent. Hij heeft het alleen als bijvoeglijk naamwoord: 'oiktirmón' (= 'barmhartig'). Dat woordje komt maar twee keer in

het Lucasevangelie voor: in de Veldrede (Luc. 6,36): 'Weest barmhartig zoals uw Vader barmhartig is'. Het is vooral die zin die het motto is gaan vormen voor het Heilig Jaar van de Barmhartigheid, dat paus Franciscus heeft ingesteld. De vertaling van 'oiktirmón' met 'barmhartig' lijkt me heel juist, en wel omdat de Griekse vertaling van het OT, LXX, het Hebreeuwse woord voor 'barmhartig' ('rachoem'), met 'oiktirmón' heeft vertaald.

VERSCHILLENDE WOORDEN

We zagen eerder dat in het OT verschillende woorden voor 'barmhartigheid' gebruikt worden (net zoals dat ook in onze taal het geval is). Ze worden daar – in het OT – vertaald met: 'zich erbarmen', 'mededogen hebben', 'zich ontfermen'. Datzelfde geldt ook voor het NT. In het Lucasevangelie zijn er ook drie woorden: 'ontferming' en 'barmhartig'. En dan is er nog een derde woord. Dat zou ik eigenlijk als eerste moeten noemen. Een heel bijzonder woord is dat, zo heb ik dat zelf tenminste altijd ervaren: 'splanchnizomai'. Daar zit het woord 'splanchna' in dat 'ingewanden' betekent. 'Splanchnizomai' betekent dan ook zoveel als 'diep van binnen geraakt worden'. In veel vertalingen wordt het vertaald met 'medelijden hebben', 'compassie hebben' om nu even het woord te laten vallen dat het kernwoord is van deze maand van de spiritualiteit: compassie. Dit werkwoord drukt het bijbehorende gevoel uit, een gevoel van grote betrokkenheid, van geraakt worden door de (nood)situatie van iemand. In het Lucasevangelie klinkt dat werkwoord 3x: in twee parabels, die de barmhartigheidsparabels genoemd worden: de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (10,33) en de gelijkenis van de verloren zoon (15,20). Beide keren in de NBV weergegeven met: 'kreeg medelijden'. De derde keer, beter gezegd, de eerste keer, komt het voor in het verhaal van de opwekking van de jongeman van Nain (7,13). Daar wordt het vertaald met 'werd door medelijden bewogen'. Nu blijft het niet bij dat gevoel. Zij die medelijden/compassie hebben, doen daarna ook iets, ze handelen er ook naar. En dat handelen wordt nu vervolgens 'barmhartigheid' dan wel 'ontferming' aangeduid: 'eleos', tenminste dat gebeurt in het verhaal van de barmhartige Samaritaan. Ik zal u dat straks nog wat uitgebreider laten zien. Want dat woord valt niet op de twee andere plaatsen, in het verhaal van de dodenopwekking en in de gelijkenis van de verloren zoon, hoewel ze daarna wel naar dat gevoel van medelijden handelen.

Samengevat, ook in het NT, in het Lucasevangelie komen drie woorden voor 'barmhartigheid' voor: het bijvoeglijk naamwoord 'barmhartig' ('oiktirmón'), het zelfstandig naamwoord 'ontferming' ('eleos') en het werkwoord 'medelijden hebben'/'van binnen diep geraakt worden' ('splanchnizomai'). Het laatste werkwoord drukt het bijbehorende gevoel uit. Met de andere twee gaat het om het bijbehorende handelen.

Nou ben ik er nog niet helemaal, als het om alle woorden gaat, die in dit verband gebruikt worden. Eén van die ontdekkingen die ik de vorige zomer deed, was dat Lucas twee verschillende woorden voor 'ontferming' heeft. Gaat het over de ontferming van God, dan gebruikt Lucas het woord 'eleos'. Gaat het echter over de ontferming van mensen, dan gebruikt Lucas een ander woord. U kent het allemaal. Ons woord 'aalmoes' is daar namelijk van afgeleid. Het gaat om het woord: 'eleèmosunè'. Zo wordt het ook vertaald, met: 'aalmoes', ook nog steeds in de NBV. Maar het gaat dus eigenlijk om een daad, een blijk van ontferming. In het Lucasevangelie komt het 2x (11,31; 12,33) voor.

Het verschil tussen die twee, tussen de goddelijke en de menselijke ontferming, brengt me vervolgens bij het ultieme verhaal van de barmhartigheid: de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (10,30-35). Wat ik zo opvallend vind aan de pauselijke bul over de barmhartigheid dat paus Franciscus toch niet dit verhaal het meest centrale bijbelverhaal laat zijn, maar de gelijkenis van de verloren zoon, terwijl daarin het woord 'ontferming' of 'erbarmen' ontbreekt! Maar ik moet er wel in alle eerlijkheid bij zeggen: de zaak van de ontferming niet. We zeiden eerder dat de vader ook handelt overeenkomstig zijn gevoel.

DE BARMHARTIGE SAMARITAAN

Wij beleven deze gelijkenis toch vooral als een verhaal over ontferming tussen mensen, maar daar zou ik vanavond een vraagteken achter willen zetten. Ik hoop u dat zo te laten zien. Ik lees u het verhaal eerst voor, in een eigen vertaling.

³⁰ Daarop hernam Jezus en zeide:

‘Een zeker mens daalde af van Jeruzalem naar Jericho
en viel in de handen van rovers,
die hem niet alleen uitschudden, maar ook slagen gaven
en weggingen, terwijl zij hem halfdood lieten liggen.

³¹ Bij toeval daalde een priester af langs die weg;
toen hij hem zag,
ging hij er aan de overkant langs.

³² Evenzo ging ook een Leviet langs die plaats;
toen hij [hem] zag,
ging hij er aan de overkant langs.

³³ Doch een Samaritaan, die onderweg was, kwam langs hem (1)
en toen hij [hem] zag (2),
werd hij van binnen diep geraakt (3)

³⁴ En bij hem gekomen
behandelde hij zijn wonden door er olie en wijn op te gieten.
Na hem op zijn eigen rijdier gezet te hebben
bracht hij hem naar een herberg
en verzorgde hem.

³⁵ De volgende dag gaf hij de herbergier twee denarie en zei:
‘Verzorg hem,
en wat u ook maar aan meerkosten mocht hebben,
ik zal u die op mijn terugreis betalen,

³⁶ Wie van deze drie dunkt u
dat de naaste is geworden
van de man die in handen van de rovers was gevallen?’

³⁷ Hij zeide:

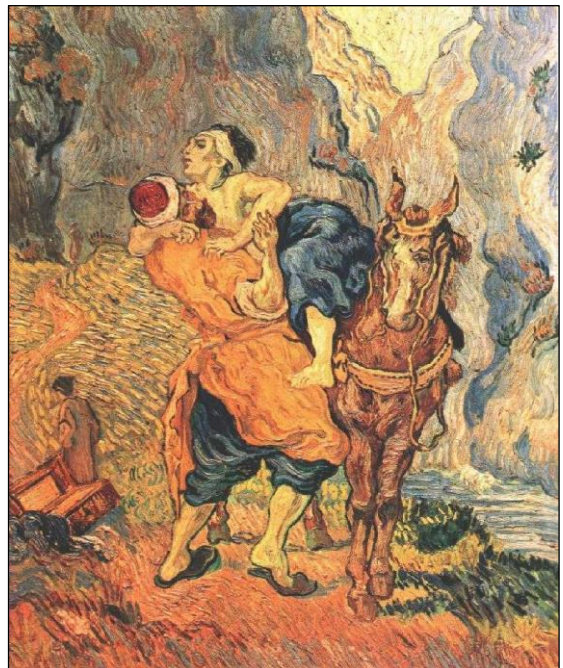
‘Die hem de ontferming bewezen heeft’ (4)

Jezus zeide tot hem:

‘Ga heen,
doet u evenzo.’

Ik concentreer mij op de gelijkenis die Jezus vertelt, op de vraag die hij daarna aan de wetgeleerde stelt, en op het antwoord dat de wetgeleerde geeft.

(1) Het is het enige verhaal in Lucas waar zowel sprake is van mensen bij wie geen medelijden opkomt en die zich dan ook niet zullen ontfermen, als van iemand bij wie dat alles wel het geval is. Daarbij valt op dat het in het eerste geval gaat om een priester en een leviet, en in het andere geval om een Samaritaan. Kortom, het gaat om mensen bij wie je genoemd gedrag niet zou verwachten. De Samaritaan mag op grond van dit verhaal bij ons dan een positieve connotatie hebben, binnen het

jodendom van die tijd heeft hij die positieve klank absoluut niet. Wat het verhaal daarmee zichtbaar maakt, is dat ontferming van een kant komt waarvan je het absoluut niet verwacht, en dat het niet komt van de kant waarvan je het eigenlijk wel verwacht had.

In dit verband moet ik op iets bijzonders wijzen, en wel het woordje 'evenzo'. U vindt het 2x: in vers 32 en in vers 37. Eerst is er sprake van de priester en daarna van de leviet die 'evenzo' doet. Er is geen verschil tussen die twee. Je leest precies hetzelfde over de een als de ander (v. 31 en v. 32). En nu – aan het slot – moet de wetgeleerde notabene 'evenzo' handelen als de Samaritaan, de man die binnen het jodendom van die tijd een geheel negatief beeld heeft! Die Samaritaan notabene moet hij navolgen!

(2) Het verhaal brengt me bij wat wel 'de beweging van de barmhartigheid' wordt genoemd. Die bestaat uit vier elementen, die je in alle drie barmhartigheidsverhalen tegenkomt (7,11-17; 10,25-37; 15,11-32): (1) 'erbij komen', (2) 'zien', (3) 'diep geraakt worden' en (4) 'zich ontfermen'. De eerste drie werkwoorden komen we tegen in vers 32: 'Doch een Samaritaan, die op reis was, kwam erbij (1) en toen hij hem zag (2), werd hij diep geraakt' (3). Het vierde komt voor in het antwoord van de wetgeleerde: 'Die hem de ontferming heeft bewezen' (v. 37). Dat is een samenvatting van alles wat de Samaritaan heeft gedaan. U vindt dit 'werk van barmhartigheid/ontferming' in de verzen 34-35.

De NBV maakt hier helemaal geen verschil tussen gevoel (v. 32) en daad (v. 37). De verschillende woorden krijgen een gelijke vertaling. In beide gevallen wordt vertaald met 'medelijden krijgen'.

(3) We zeiden eerder dat als het zelfstandig naamwoord 'eleos' voorkwam, het steeds Gods 'eleos' betrof en dat als Lucas het over de menselijke ontferming heeft, dat hij dan het woord 'eleèmosunè' gebruikt. Wat nu treft, is dat de wetgeleerde niet het woord voor de menselijke ontferming gebruikt ('eleèmosunè'), zoals je zou verwachten, maar het woord voor de goddelijke ontferming ('eleos')! Daarmee geeft de wetgeleerde feitelijk aan dat de Samaritaan 'evenzo', dus als God, handelt.

(4) Ter afronding. Nadat Jezus het verhaal over de reactie van de priester, leviet en Samaritaan verteld heeft, stelt hij de wetgeleerde de vraag: 'Wie van deze drie, dunkt u, is de naaste geworden van degene die in handen van de rovers was gevallen?'

De omkering in vraagstelling is verrassend: van 'Wie is mijn naaste?' (v. 29) naar 'Wie van deze drie, dunkt u, is de naaste geworden van degene die in handen van de rovers was gevallen?' (v. 36) Van de theoretische vraag naar het object gaat het naar de praktische vraag van het subject. Het gaat er niet om *over wie* men zich ontfermt, maar *dat* men zich ontfermt wie dat ook is.

Maar ook het antwoord is verrassend. De lezer verwacht: 'De Samaritaan', maar in plaats daarvan klinken woorden die in het Lucasevangelie alleen van God gezegd worden: 'Hij die hem de ontferming heeft betoond'. Kortom, als de wetgeleerde terminologie gebruikt die Lucas elders voor JHWH gebruikt, dan begrijpt de lezer dat in deze Samaritaan God zich manifesteert. Het maakt de tegenstelling tussen de twee vertegenwoordigers van God, de priester en de leviet – zij die geen medelijden kenden – en de Samaritaan die dat wel deed, nog opmerkelijker. Tot zover de gelijkenis.

OPROEP TOT BARMHARTIGHEID

Nog voor één punt uit het Lucasevangelie vraag ik aandacht. Ik noemde de tekst al eerder: de oproep die Jezus doet in de Veldrede. Het zijn de enige twee keren dat Lucas het woord 'oiktirmón', 'barmhartig' gebruikt:

'Weest barmhartig zoals uw Vader barmhartig is'

Ik maak daar nog graag een drietal opmerkingen bij:

(1) Het zijn de enige twee keer in het Lucasevangelie dat het woord 'barmhartig' voorkomt! Ik zeg dat, terwijl ik me realiseer dat dat het gevolg is van de manier waarop ik de barmhartigheidstermen heb vertaald. En ik herhaal: Jezus gebruikt hier het woord dat in de LXX steeds bij God wordt gebruikt!

(2) Het is deze oproep die precies in zit tussen de goddelijke ontferming ('eleos') waarmee Lucas begint en de menselijke ontferming ('eleèmosunè') die verderop in het evangelie aan de orde komt. Me dunkt, dat is niet voor niets dat Lucas dat zo doet. Mag ik het zo formuleren, deze oproep tot barmhartigheid vormt de brug tussen de goddelijke en de menselijke ontferming. En daarbij moet dan genoteerd worden dat in de oproep die twee, goddelijke en menselijke barmhartigheid in één zin/bij elkaar voorkomen.

(3) Wat vraagt Jezus van zijn leerlingen? Dat zij op dezelfde wijze als deze Vader barmhartig zijn. Wat hij wil is, dat de eigenschap die de grondeigenschap van zijn en onze Vader is, ook onze grondeigenschap zal zijn. U en ik mogen weten dat Hij, onze Vader, barmhartig is. Waar hij ons toe oproept, dat is dat die eigenschap ook bepalend is voor ons. Dat het wordt: Zo Vader, zo zoon.

ZO VADER, ZO ZONEN EN DOCHTERS

Tot slot. De pauselijke bul heet 'Misericordiae Vultus'. Dat is Latijn voor: 'Het gelaat (vultus) van de barmhartigheid (misericordiae)'. In de pauselijke bul is dat de omschrijving van Jezus: Hij, Jezus, is dat gelaat van de barmhartigheid. Maar kijk je naar het Lucasevangelie, dan valt op dat het woord 'barmhartigheid' of 'ontferming' nergens voor Jezus wordt gebruikt. Alleen de gevoelsterm komt bij hem voor, in het verhaal van de dodenopwekking (7,13): 'hij kreeg medelijden met haar'. Het is veel minder – in het Lucasevangelie althans – dat Jezus als 'gelaat van de barmhartigheid' getekend wordt. Lucas en Jezus laten dat woord 'barmhartig' helemaal alleen voor God de Vader. Wat zij willen, dat is dat het wordt: zo Vader, zo zonen en dochters. Kortom, de oriëntatie ligt op ons! Dat wij barmhartig zullen worden zoals onze Vader.

DEN HAAG, 23 JANUARI 2017

NICO RIEMERSMA